

УДК 349.42:633.63:664.1

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЦУКРОБУРЯКІВНИЦТВА В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

**Л.О. СВЯТЧЕНКО, кандидат юридичних наук,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України¹**

Анотація. У статті досліджується історико-правовий аспект становлення та розвитку організаційно-правових засад цукробуряківництва в Україні у радянський період.

Ключові слова: цукробуряківництво, цукрові буряки, цукор, правове регулювання

Ретроспективний історичний аналіз становлення та розвитку цукробуряківництва в Україні дає змогу зробити висновки про ефективність способів законодавчого вирішення проблем того чи іншого історичного періоду та використати отриманий в результаті дослідження досвід для подальшого розвитку галузі.

Окремі аспекти даної проблематики у своїх наукових працях дослідили такі вчені, як Г. Б. Марцінішин, В. Н. Корнієнко, О. М. Батигіна, Н. П. Захаркевич, Т. В. Багрій, І. О. Гуца та ін.

Метою даної статті є розгляд історико-правових аспектів становлення і розвитку організаційно-правових засад цукробуряківництва в Україні в радянський період.

У перші місяці після встановлення радянської влади державні запаси сільськогосподарської продукції формувалися за рахунок конфіскації й реквізиції майна у так званих куркулів та спекулянтів, а також за рахунок обов'язкового здавання надлишків за твердою ціною [1, с. 48]. Із січня 1919 р. по травень 1921 р. у країні діяла продрозкладка. Вона була введена після початку громадянської війни декретом Раднаркому від 11 січня 1919 р., а це означало, що селяни зобов'язані здавати всі надлишки хліба та інших продуктів державі, вільна купівля-продаж основних продуктів сільського господарства заборонялася [2, с. 15].

Загалом перші роки після встановлення радянської влади характеризуються виданням низки нормативних актів, у тому числі щодо цукровиробництва. Зокрема, було прийнято декрети, постанови та положення «Про націоналізацію цукрових заводів» (за цим декретом усі цукрові заводи Радянської України разом з належними їм земельними угіддями, з усім рухомим та нерухомим майном оголошувалися націоналізованими) [3], «Про організацію продовольчої справи на Україні» (з дня опублікування цього декрету оголошено державну монополію на закупівлю хліба, цукру, солі й чаю зі встановленням твердих цін закупівлі та відпуску) [4], «Про управління

цукровою промисловістю України» (згідно з цим Положенням створювалося Головне управління цукровими заводами України (Уголовцукор), яке здійснювало облік цукру та цукрових продуктів) [5], «Про націоналізацію цукрової промисловості» (за цією постановою всі землі, окрім селянських, з посівами цукрового буряку визнавалися недоторканим земельним фондом націоналізованих цукрових заводів, а цукор, інші продукти цукрового виробництва не підлягали ані вивезенню, ані ревізиції без наряду Головного управління цукровою промисловістю України) [6] тощо.

У березні 1921 р. продрозкладка була замінена продподатком на підставі постанови «Про заміну продрозкладки податком» [7], що була прийнята Надзвичайною Сесією ВУЦВК. При такій системі селяни здавали частину продуктів, а залишком продуктів могли розпоряджатися самі, продаючи їх. Декретом ВУЦВК від 25 травня 1922 р. значно скорочувався розмір продподатку, а дещо пізніше декретом ВЦВК та РНК від 10 травня 1928 р. було введено єдиний сільськогосподарський податок, який сплачувався частково натурою, а частково – грошима [2, с. 15].

Однак загалом, незважаючи на вжиті заходи, фахівці оцінюють становище в цукровій промисловості в 1914–1921 рр. як катастрофічне. Так, на 1921 р. припало максимальне скорочення площ бурякосіяння і падіння продуктивності цукрозаводів, виробництво готової продукції становило 5 % від довоєнного випуску цукру. Дуже суттєво вплинули на стан галузі націоналізація, постійні реорганізаційні заходи, помилкова економічна політика уряду. Протягом 1921–1922 рр. були ліквідовані главки, а їх місце посіли трести як основна ланка управління підприємствами. Головне управління цукрової промисловості було реорганізовано в Цукротрест (січень 1922 р.). У 1924 р. в цукровій галузі здійснювалися безперервні організаційно-управлінські зміни. Організація цукрової промисловості в Україні фактично завершилася в 1924 р. утворенням чотирьох відділень Цукротресту (Подільського, Уманського, Київського і Харківського). Керівництво ними здійснювало віддалене московське правління Цукротресту, що, звісно, знижувало ефективність управління [8, с. 11, 12].

Після скасування продрозкладки та продподатку державні заготівлі, у тому числі й цукрового буряку, здійснювалися лише через закупівлю сільськогосподарської продукції у селян. Однак слід погодитися із зауваженням В. М. Корнієнко, що виробництво такої продукції не охоплювалося планом, а селянам не завжди було вигідно здавати її за закупівельними цінами. Закупівельні відносини між селянами та державними органами регулювалися договором купівлі-продажу [2, с. 16].

Ще одним самостійним каналом виробництва і збуту продукції цукробуряківництва була система сільськогосподарської кооперації. Так, наприклад, у 1926 р. бурякову кооперацію було відокремлено від загальної системи кооперації й утворено її Всеукраїнський центр – Укрбурякспілку. Основними її завданнями були контракція цукросировини, організація здачі буряків на підприємства, надання різноманітної допомоги бурякосійним селянським господарствам. А з 1927 р. Укрбурякспілка взяла на себе господарське та організаційно-економічне обслуговування селянського бурякосіяння [8, с. 15].

Дещо пізніше, у 1928–1929 рр., держава визнала за доцільне здійсню-

вати виробництво та заготівлю сільськогосподарської продукції за допомогою договору контрактації. Однак контрактація існувала і в дореволюційний період. Проте слід нагадати про особливості контрактації у дореволюційній Росії, які полягали в тому, що предметом таких відносин був урожай на корені. А тому господарства повністю звільнялися від будь-яких зобов'язань щодо партій переданого заготівникові врожаю. Контрактація ж в СРСР мала виробничий характер, в її основі лежав договір, що включав взаємні зобов'язання заготівників і господарств [2, с. 17–18].

Постановою РНК СРСР від 21 липня 1928 р. «Про контрактацію посівів зернових культур в осінню посівну кампанію 1928 р.» [9] була визначена сутність контрактації продукції. Саме в цей період виникли правові особливості договору контрактації, до яких справедливо відносять: надання контрактантом широкої виробничої допомоги господарствам через відпуск насіння, добрив, виділення робочої худоби, видачі грошових авансів [2, с. 18]. Договір контрактації широко застосовувався у заготівлях цукрових буряків.

Однак Рада праці та оборони СРСР 21 жовтня 1928 р. звернула увагу на те, що з використанням контрактаційних відносин слід здійснювати заготівлю не лише технічних культур, а й плодоовочевої продукції [10]. Для виконання цього було прийнято постанову РНК СРСР від 7 жовтня 1929 р. «Про контрактацію продуктів сільського господарства». Згідно з останнім актом договір контрактації мав плановий характер. Посівникам видавали грошові аванси, насіння, мінеральні добрива, організовувався зустрічний продаж промислових товарів [2, с. 18, 19]. За таких обставин на момент проведення суцільної колективізації сільського господарства через контрактацію здійснювалась закупівля усіх видів сільськогосподарської продукції, в тому числі й цукрового буряку. Це тривало й після колективізації. Згодом почали створюватися машинно-тракторні станції (МТС). Через них надавалась виробнича допомога колгоспам. Розрахунки здійснювалися через передання МТС певної частини виробленої натуральної продукції за встановленими нормами [2, с. 19].

Згодом, у 1931–1933 рр., держава ввела обов'язкові поставки продовольчих культур та продуктів тваринництва, що свідчило про існування двох форм заготівель: обов'язкових поставок і договорів контрактації [2, с. 20]. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 21 жовтня 1935 р. «Про визнання контрактаційних договорів, які мають силу закону і про відповідальність за порушення цих договорів» було встановлено матеріальну та кримінальну відповідальність за невиконання умов договорів контрактації [11]. Продаж сільськогосподарської продукції у формі закупок закріплювався пунктом «г» ст. 11 Примірного статуту сільськогосподарської артілі 1935 року.

Треба зазначити, що в 1935 р. СРСР вийшов на перше місце у світі з виробництва цукрового буряку й виробництва бурякового цукру. У 1940 р. ця культура займала 1226 тис. га, було виготовлено 2165 тис. тонн цукру, або 19 % його світового виробництва [12]. У період з 1935 по 1940 рр. існували й закупки та обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції, у тому числі й цукрового буряку, державі.

У роки Великої Вітчизняної війни з 211 цукрових заводів, що діяли на території СРСР у 1940 р., 190 було зруйновано. Після звільнення території

країни від загарбників відновлювалися цукрові заводи та посівні площі. У 1943 р. в Україні вже працювало 12 заводів. Надалі цукрова промисловість швидко розвивалася, а кількість цукрових заводів зростає до 324 [12]. У цілому в країні почали збільшуватися площі посівів, урожайність і заготівля цукрового буряку. Відповідно проводилося нарощування потужності цукрових заводів як за рахунок реконструкції і технічного переоснащення, так і за рахунок будівництва нових заводів. Реконструкція цукрових заводів супроводжувалась облаштуванням виробництва новою технікою: безперервними дифузійними апаратами, прогресивними фільтраційними установками тощо [13, с. 304]. При цьому, якщо під час Великої Вітчизняної війни продукція здавалася за заготівельними цінами, то з 1947 р. знову перейшли до її державних закупівель [2, с. 21].

Однак Законом «Про подальший розвиток колгоспного ладу та реорганізації МТС» від 31 березня 1958 р. була скасована множинність форм заготовок (обов'язкові поставки, натуроплата за роботи в МТС), а єдиною формою залишився договір контрактації [2, с. 22]. За договорами контрактації відтепер здійснювалися виробництво та заготівля основних видів технічних культур (льон, конопля, бавовна, цукровий буряк, тютюн, махорка тощо) й окремих видів олійних культур [14, с. 47]. Надалі було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 28 лютого 1961 р. «Про перебудову й покращення організації державних закупівель сільськогосподарських продуктів», згідно з якою з 1961 р. державні закупівлі цукрового буряку проводились виключно через укладення договору контрактації. Названий договір був закріплений також в Основах цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік від 8 грудня 1961 р. [15].

З метою вдосконалення контрактаційних відносин постановою Ради Міністрів СРСР від 4 січня 1966 р. «Про договори контрактації сільськогосподарської продукції» [16] Державному комітету заготівель СРСР доручалося розробити Положення про порядок укладення та виконання договорів контрактації сільськогосподарської продукції. Таке Положення було затверджено наказом № 1 від 6 січня 1966 р. названого Державного комітету. Типовий договір контрактації сільськогосподарської продукції в Україні було затверджено Радою Міністрів УРСР 20 січня 1966 р., а постановою Ради Міністрів УРСР від 21 жовтня 1967 р. № 720 було затверджено типовий договір контрактації цукрового буряку (фабричного) [17].

Наприкінці 70-х – у 80-ті рр. ХХ ст. в Радянському Союзі будувалися в основному цукрові заводи великої одиничної потужності, яка становила 6 тис. тонн переробки цукрового буряку на добу [12]. Завдяки вжитим заходам за сорокарічний період з 1950 р. кількість діючих цукрових заводів в Україні збільшилася на 48 підприємств, а їх середньодобова продуктивність із переробки цукрової сировини з розрахунку на один завод, зростає в 2,7 рази. Загальний же обсяг перероблених на заводах буряків збільшився в 3,5 рази [18, с. 14].

Станом на 1990 р. в Україні функціонувало 192 цукрові заводи сумарною добовою потужністю 510 тис. тонн переробки буряків, які забезпечували можливість за виробничий сезон оптимальної тривалості переробляти до 45 млн тонн цукрового буряку та виробляти понад 5 млн тонн цукру, з яких

близько 60 % експортувалися для споживання в інші союзні республіки колишнього СРСР. За обсягом виробництва цукру з цукрових буряків Україна серед країн світу з розвинутим цукробуряківним комплексом впевнено займала перше місце, забезпечуючи роботою понад 1 млн осіб. Для ефективної переробки цукрового буряку навколо цукрових заводів було створено компактні сировинні зони. Однак піком виробництва цукрового буряку в Україні були все ж таки 1971–1975 роки. Спад виробництва та врожайності почався ще за два десятиріччя до здобуття Україною незалежності. А в останньому десятиріччі минулого століття цукробуряківний комплекс України зазнав значної руйнації, виробництво цукру скоротилося з 6,8 млн тонн у 1990 р. до 1,78 млн тонн у 2000 р. [19, с. 6], що відповідає рівню 1940–1941 років.

Список літератури:

1. Батигіна О. Розвиток законодавства щодо оптової реалізації аграрної продукції: історико-правовий аналіз / О. Батигіна // Право України. – 2004. – № 12. – С. 48–50.
2. Корниенко В. Н. Правовое регулирование контрактации сахарной свеклы: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.06 «Сельскохозяйственное право, земельное, водное, лесное и горное право, экологическое право» / Валентина Николаевна Корниенко. – Х., 1991. – 137 с.
3. О национализации сахарных заводов : декрет Раб.-Крестьян. Правительства Украины, опубликован в «Известиях Временного Рабоче-Крестьян. Правительства Украины и Харьк.Совета Раб. Депутатов» от 16 января 1919 г., № 21 // Збірник узаконень та розпоряджень. – 1919. – № 3. – Ст. 25.
4. Об организации продовольственного дела на Украине : декрет Раб.-Крестьян. Правительства Украины от 26 января 1919 г. за № 33 // Збірник узаконень та розпоряджень. – 1919. – № 4. – Ст. 52.
5. Об управлении сахарной промышленностью Украины : положение Раб.-Крестьян. Правительства Украины, опубликовано в «Известиях Временного Рабоче-Крестьян. Правительства Украины и Харьк. Совета Раб. Депутатов» от 4 февраля 1919 г. за № 3 // Збірник узаконень та розпоряджень. – 1919. – № 6. – Ст. 68.
6. О национализации сахарной промышленности : постановление Раб.-Крестьян. Правительства Украины, опубликовано в «Известиях Временного Рабоче-Крестьян. Правительства Украины и Х. С. Р. Д.» за № 42 // Збірник узаконень та розпоряджень. – 1919. – № 8. – Ст. 108.
7. Про заміну продрозкладки податком : постанова, прийнята Надзвичайною Сесією ВУЦВК, опублікована в «Вістях» В.У.Ц.В.К. 29 березня 1921 р. // Збірник узаконень та розпоряджень. – 1921. – № 5. – Ст. 143
8. Марцінішин Г. Б. Українська цукрова промисловість в роки нової економічної політики : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.01.04 «Економічна історія та історія економічної думки» / Г. Б. Марцінішин. – К., 1997. – 18 с.
9. О контрактации посевов зерновых культур в осеннюю посевную кампанию 1928 г. : постановление СНК СССР от 21 июля 1928 г. // СЗ СССР. – 1928. – № 46. – Ст. 412.
10. Рада праці і оборони СРСР 21 жовтня 1928 р. // СЗ СССР. – 1928. – № 65. – Ст. 610.
11. О признании контрактационных договоров, имеющих силу закона, и об ответственности за нарушение этих договоров : постановление СНК СССР от 21 октября 1935 г. // СЗ СССР. – 1935. – № 51. – Ст. 422.
12. Ионичев Н. П. Внешние экономические связи России (IX – начало XX века)

: учеб. пособ. / Н.П. Ионичев: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/22495>

13. Захаркевич Н. П. Проблеми розвитку цукрової промисловості регіону / Н. П. Захаркевич // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3. – С. 303–307.

14. *Правові основи майнових і земельних відносин: навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. – К. : Магістр – XXI ст., 2006. – 384 с.*

15. О перестройке и улучшении организации государственных закупок сельскохозяйственных продуктов або Основи цивільного законодавства від 8 грудня 1961 р. : постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 28 лютого 1961 р. // Ведом. Верховн. Сов. СССР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.

16. О договорах контрактации сельскохозяйственной продукции : постановление Совета Министров СССР от 4 января 1966 г. // СП СССР. – 1966. – № 2. – Ст. 11.

17. Типовий договір контрактції цукрового буряку (фабричного) : затв. постановою Ради Міністрів УРСР від 21 жовтня 1967 р. // СП УССР. – 1967. – № 10. – Ст. 147.

18. Багрій Т. В. Розвиток інтегрованого цукробурякового виробництва в Україні : автореф. ... канд. екон. наук : спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» / Т. В. Багрій. – К., 2005. – 27 с.

19. Гуща І. О. Державне регулювання цукробурякового виробництва : автореф. ... канд. екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / І. О. Гуща. – К., 2005. – 16 с.

В статтє исследується историко-правовой аспект становления и развития организационно-правовых принципов свеклосахароводства в Украине в советский период.

Свеклосахароводство, сахарная свекла, сахар, правовое регулирование.

The historical legal aspect of becoming and development of organizational legal principles of beet sugar production in Ukraine of the Soviet period is probed in the article.

Beet sugar production, sugar beet, sugar, legal adjusting, division into periods.